

Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapja*

II.

Trubetzkoy fonológiájának logikai alapja

TRUBETZKOY fonológiájának logikai alapja az ún. ellentétek elmélete (Theorie der Oppositionen). Elméletét néhány logikai alapelvre építette, első sorban a viszony, ellentét és egyezés elvére. E három elvből vezeti le a disztinktivitás, relevancia, elem (foném),³⁶ invariáns jegy, variáns jegy, ellentétpár és korreláció elméletét. Szerinte a disztinktív ellentéteknek egydimenziós, többdimenziós, proporcionális, izolált, homogén és heterogén ellentétviszonya határozza meg az ellentétpárok általános rendszerét (System der phonologischen Oppositionen). Ennek alsóbbfokú párhuzamos megfelelője (Korrelat) a fonémrendszer. A fonémrendszer szerkezetét az ellentétfajok határozzák meg, az egyenlet, a lánc és a kereszteződés; mindhárom viszony függvénye az egydimenziós, többdimenziós, a proporcionális és izolált ellentétnek, illetőleg az ellentétpárok rendszertani megoszlásának. Az ellentétpár két tagjának privatív, graduális vagy ekvipollens viszonya nem befolyásolja a fonémrendszer szerkezetét; jelentősége csak a fonémállomány funkciójában van. A disztinktív egység, a foném fonológiai tartalmát — mint az ellentétpár tagja — az ellentétből, illetőleg az ellentétek rendszeréből nyeri.

Trubetzkoy tehát néhány logikai alapelvre építette fel ellentételeméletét s belőle vezette le fonológiájának minden alapfogalmát. Több fogalmának megadta logikai meghatározását is. Alapelvét, fogalmi rendszerét és egész elméletét ezért csak logikai taglalással lehet felülvizsgálni és értékelni.

E fejezetben azonosítjuk elméletét, alapelvét és minden alapfogalmát, mindegyiknek minősítjük viszonzyszerkezetét, meghatározzuk rendi helyét; igyekszünk megállapítani logikai érvényét és értékét. Taglalásunk nem terjed ki Trubetzkoy-nak fonológiai rendszertanára.

I. Trubetzkoy fonológiáját az alapfogalmak logikai tárgyalásával vezeti be. Elsőnek a jelentésmegkülönböztető, vagyis disztinktív hangfunkció megállapításához szükséges fogalmakat tárgyalja.

A megkülönböztetés (Unterscheidung) fogalma föltételezi az ellentét (Gegensatz, Opposition) fogalmát. Az egyik dolgot csak akkor különböztethetjük meg a másiktól, ha a kettő ellentétben („Gegensatz- oder Oppositionsver-

* Az első közleményt l. NyK. LXIX, 125—45.

³⁶ A fonológia elméletének axiómarendszere hiányos, ellentmondó. Következésképpen csak hiányos, részleges meghatározását adja a legkisebb nyelvi egységnek, a nyelvi elemnek. A nyelvi elemnek részleges meghatározása is lényegesen különbözik iskolák, csoportok, sőt egyének szerint is, és különbözik megnevezése is. TRUBETZKOY és köre a *phonème-Phonème* megnevezést vezette be. A magyar nyelvészet ingadozott az idegen alakú *foném* és a magyaros *fonéma* alak használatában; ma általánosan használatos a *fonéma* alak. Tartalma a magyar nyelvészetben sem szabatos, sőt nem is világos; nemcsak ingadozó, hanem gyakran már tartalmatlan. Meghonosodását nem tartjuk kívánatosnak, ezért használjuk az idegen *foném* alakot.

háltnis”), az ellentét viszonyában áll. Egy hangsajátságának megkülönböztető szerepe csak akkor lehet, ha egy másik hangsajátsággal áll ellentétben, tehát egy ellentétpárnak tagja. Ha ilyen hangellentétek (Schallgegensätze) egy nyelv két-két szavának értelmi jelentését megkülönböztetik meg, akkor ezek fonológiai-lag disztinktív ellentétek (Oppositionen). E képességet nélkülöző hang-ellentétek fonológiaiilag irrelevánsak, nem-disztinktívek (30).

Trubetzkoy elméletének alapjává az ellentét elvét teszi. Szerinte az ellentét fogalma előfeltétele a különbözőzésnek. Ez az állítása ellentmond a logikának. TRUBETZKOY megfelelően disztinktív-nek nevezi a jelentésmegkülönböztető hangjelenséget, de — tévesen — ellentétnek, differenciának (Opposition, Gegensatz) magyarázza. Ez elméletének alapvető ellentmondása ebből szükségképpen következik sok tévedése, hiánya és komplikáltsága.

Az ellentmondás, diverzitás az azonosságból expliciten, közvetlenül következő szükségképpeni korrelatív viszonyrend. Ennek alapján TRUBETZKOY megállapíthatta volna a hangoknak ellentmondáson, különbözőzésen alapuló, szükségképpeni viszonzszerkezet szerint álló diverzitással determinált, teljes és egységes rendszerét. Az ellentmondás elve előfeltétele az ellentét elvének, az ellentét az ellentmondásból következik — és nem megfordítva.³⁷ Mikor a következményes ellentét logikai elvét vette alapul, elméletét a különféle, differens hangelemek tetszőlegesen és individuálisan választható ellentéteire, az ellentétpárookra (Oppositionspaaren) építette.³⁸ Az ellentét elvéből következő atomizmus meddővé tette kísérletét a disztinktív elemek szükségképpeni teljes rendszere megállapítására. Az ellentétpárok proporcióinak és láncainak kereszteződéséből következtetett vissza pl. a német mássalhangzós fonémrendszer diverz alapsoraira. Ezt részben helyesen rendszerezte. Ezt a részben jó eredményét azonban a „lánc” elnevezés alatt bevont diverz, tranzitív „sor” alkalmazásának, illetőleg a fonetika ilyenmű közismert eredményének köszönhetette.

2. A fonológiai egység, a foném és variáns fogalmát Trubetzkoy törvényszerű levezetéssel, determinációval igyekszik meghatározni. A fonológiai ellentét a nyelvnek jelentéskülönböztető hangellentéte. Az ellentétnek minden tagja fonológiai vagy disztinktív egység (phonologische Einheit). Ez lehet kisebb vagy nagyobb (tehát különböző terjedelmű) és terjedelme szerint rendezett. Pl. a *bahne* — *banne* szópárt csak egyetlen disztinktív hang különbözteti meg; a *Mann* — *Weib* szópár hangteste (Wortkörper) azonban teljesen különböző (verschieden) hangokból áll. Egy nyelvben tehát több kisebb-nagyobb

³⁷ Vö. BURKAMP: i. m. 98; PAULER ÁKOS, *Logika* (Budapest 1925) 25 és kk; HÄNDEL—KNEIST: i. m. 37.

³⁸ TRUBETZKOY ellentét-elmélete egyik esete a bináris elméletnek. A bináris (vagy akár a ternális, kvaternális stb.) reláció elmélete eltekint a viszonyba vont elemek bármilyen rendezettségétől (koegzisztenciától, szukcesszivitástól, tehát bármilyen lét-, viszony- és rendszerűségtől); tetszőleges két elem párbavonásával válik az egyik elem előtaggá (Relat), a másik elem utótaggá (Konsequut), azaz korrelátta s a kettő együtt aliorelatív, tehát páros viszonyra (binäre Relatív). E viszonyból szükségképpen következik a tagok azonosságának és diverzitásának, valamint a kettő konverziójának lehetősége és egymásutánisága, rendszerszerűsége, vagyis: valamilyen individuális bináris relatív (jelen esetben ellentétpárok) identikus egysége (SCHRÖDER: i. m. III. köt., 13.). További elemek bevonásával ugyanígy alakítható ternális, kvaternális stb. reláció és e relációk kollektív rendszerszerűsége, vagy általános osztálya. Az elemek párba-vonása tehát tetszőleges, nem szükségképpeni. A bináris elmélet így a nyelvi jelenségeknek csak bizonyos részrendszerére, osztályára érvényes, pl. némely korrelativitásra és a korrelációra. Általános érvényesítése a nyelv egészére a generalizálás logikai hibája. A bináris elméletet tetszőleges és esetleges jegye miatt utasítja vissza a nyelvészetben pl. A. MARTINET (*Économie des changements phonétiques*, Berne 1955, 74).

fonológiai egység van és az egységek relatív nagyságuk szerint rendezhetők. Az ilyen fonológiai egységet még kisebb fonológiai egységek „sorára” bonthatjuk: pl. *Mähne* szót a $me = m + \varepsilon$ stb. egységekre. Sem az m , sem az ε egység nem bontható tovább kisebb fonológiai egységek sorára (Reihe). Pl. az m fonetikailag a hangképző mozgások egész sorából áll, s minden egyes hangképző mozgásnak bizonyos akusztikai eredmény felel meg; de ezeket az „akusztikai atomokat” nem lehet fonológiai egységnek minősíteni, mert elszigetelve sohasem jelennek meg, mindig csak együtt, mint oszthatatlan fonológiai egység. Az a fonológiai egység, mely egy nyelv szempontjából nem bontható rövidebb (kürzere) fonológiai egységek egymásutániságára: a foném. A foném a nyelvnek legkisebb fonológiai egysége (34).

Trubetzkoy fonológiájának alapfogalmai logikai meghatározásúak, ezért logikai vizsgálatuk a szabátosság dolgában is helyénvaló.

A legkisebb fonológiai egység kérdése Trubetzkoy nyelvelméletének alapvető problémája. Elvi alapállásfoglalásának, az ellentét elvének megfelelően az ellentétek egységéből vezeti le a foném meghatározását: az ellentett szavak egységének különbözősét a foném teszi, egy szótest egysége fonémek sorából áll, e sor legkisebb egysége a foném; ez már nem bontható tovább még rövidebb egységekre. Az „egység” fogalma itt jelenthet elemet és egészet, alkatot. A „rövidebb egység” kifejezés értelmezése talán „elem”.

Minden tárgy, fogalom stb. logikai meghatározása elsősorban az identikus önazonos lényeg megállapításában van, vagyis a fogalom lényegi jegyeinek megállapításában; a megállapított és meghatározott lényegi jegyek egysége a fogalom tartalma. Az identikus, lényegi jegy változatlan (invariáns), belőle következményes, konzekutív jegyek folynak; ezek változók (variánsok), s meghatározásuk csak kiegészíti a lényegi meghatározást. A foném is lényegi és konzekutív jegyek egysége. A fonológia mint tudomány köteles megállapítani és meghatározni a foném jegyeit, a fonémet — mint egységet — kisebb egységek sorára, jegyeire kell bontania.³⁹ Következik ez Trubetzkoy elméletéből is: az ellentét tagjainak közös sajátossággal kell bírniuk, összehasonlítási alappal (Vergleichsgrundlage), egyben azonban megkülönböztető jeggyel, sajátossággal is. A foném tartalma szerinte is a fonológiailag releváns sajátosságok összessége (Inbegriff) (vö. 35, 59). A fonológia szempontjából tehát a foném nem a legrövidebb egység; az „akusztikai atomnak” megfelelő „fonológiai atom” az elemi fonológiai egység. Legélesebben kitűnik ez a korrelációk disztinktív jegyénél: a korrelációs jegyet, pl. a mássalhangzók palatalizációs *i*-szerű jellegét (*i*-artige Aussprache), az ajakhangúságot stb. mint önálló jegyet tudatosítja az egyszerű ember is. Trubetzkoy elmélete a legkisebb fonológiai egység kérdésében az általánosításban hibázik.

A fonológiai egység és a fonológiai rendszer korrelatív az egység funkciója, viszonylagos rendszertani helye, tehát érvénye és értéke szerint. A nyelvalkat elsődleges elemrendszerének funkciós egysége a foném. A rendszer szerint másodlagos párhuzamosságban, korrelációban fokozott a jegy szerepe (pl. orrhangúság); a magánhangzós és mássalhangzós fonémrendszerrel viszonyos harmadfokú prozodikus sajátosságok, jegyek funkciója még nagyobb: teljesen önálló; tudatosításuk is önműködő és világos.

Trubetzkoy helyesen állapítja meg: a szavak nem foném-téglából állanak, inkább egészek, alkatok. Minden alkatot egy meghatározott jegy különböztet meg (unterscheidet) minden más alkattól. A szóalkatot mindig egy

³⁹ Vö. R. JAKOBSON—MORRIS HALLE, *Grundlagen der Sprache*, Berlin 1960, 4.

bizonyos foném különbözteti meg minden más szó alkatától. Minden szó sajátos mennyiségű és sorrendű (kombinációjú) fonémból áll; e kettő egyedi sajátosságában különbözik minden más szótól. A szóalkat tehát több a fonémek egyszerű összegénél. A fonémsort az alkati alap egységesíti, és ez biztosítja a szó individualitását. A szónak alkati alapját nem lokalizálhatjuk, a szótestet viszont fonémekre bonthatjuk.

Minden hangalkatnak több akusztikus és hangképző sajátossága van, de minden más hangalkattól csak valamelyik (releváns) tulajdonságában különbözik (sich unterscheidet). A hangalkat a fonologikus ellentétben (Opposition) csak e releváns tulajdonságával vesz részt, nem az egész konkrét hangalkatiságával. A foném tehát a hangalkat fonológiailag releváns sajátosságainak egysége (35). A foném konkrét realizációjában, a beszédhangban a releváns sajátosságok mellett irreleváns sajátosságok is felhangzanak; ezért a beszédhang sohasem a foném — mert a foném nem tartalmazhat fonológiailag irreleváns vonásokat (Züge) —, hanem csak a fonémnek materiális szimbóluma.

A beszédtevény folyamatos áramlásával bizonyos fonémsorrendet valósít meg: szimbolizál. Az áramlásnak bizonyos pontjain meg lehet ismerni a megfelelő fonémek hangsajátságait; ugyanott azonban sok irreleváns hangsajátság is jelentkezik. Az irreleváns jegyek tömegének, kiválasztásának és megjelenítésének egész sor oka van. A hangáramlásnak foném-megvalósító pontjában jelentkező fonológiailag releváns és irreleváns sajátosságok egysége a beszédhang (Sprachlaut, bzw. Sprechlaut, Redelaut). Az azonos fonémet megvalósító különböző beszédhangok (Sprechlaut) az illető fonémnek variánsai, illetőleg fonetikai variánsai (36).

Mivel Trubetzkoy szerint a foném nem tartalmazhat fonológiailag irreleváns vonásokat (Züge), a variáns mindig fonetikai variáns és a beszéd ténye.

Trubetzkoy a foném fogalmába csak a releváns sajátosságok egységét veszi föl; minden más sajátóságot a beszédhangba utal. A fogalom lényegi, invariáns jegyeiből (tartalmából) azonban szükségképpen következnek a konzekutív, variáns jegyek, az argumentumok s ezek lehető betöltői: az értékek. A klasszikus példa: derékszögű négyszög — két argumentuma: a négyzet és téglalap. A variánsok, változatok tehát függvényei az invariánsnak. Különben is: ha a nyelvalkat, illetőleg a foném absztrakt szabályok rendszere, akkor mint előfeltételben benne kell lennie a konkrét beszédben, illetőleg hangban megnyilvánuló minden jelenség föltételének és megfordítva: ha a nyelvalkat absztraktnak, tartalmaznia kell minden konkrét jelenség absztrakcióját, szabályát, előfeltételét. A kettő viszonyos (korrelatív), tehát szükségképpen. A fonémból következnek a lehető változatok is (és megfordítva is).

Trubetzkoy-nak a változatokról vallott nézete csak a legszorosabban vett egyéni hangjelenségekre áll, az egyéni hangképző szervek alkatából következő hangsajátosságokra.⁴⁰ Minden további variáció már a foném, illetőleg a nyelvalkat szerkezeti törvényszerűségéből adódó lehetőségek alkalmazása.⁴¹ Így a Trubetzkoy idézte német *g*-nek zöngés vagy zöngétlen, veláris vagy palatális

⁴⁰ Vö. KENNETH L. PIKE, *Phonetics. A critical analysis of phonetic theory and a technic for the practical description of sounds.* Ann Arbor 1958, 6-th Print. Több szempontja figyelemre méltó. L. még LAZICZIUS: NyK. XLIX, 176.

⁴¹ „Ausser den distinktiven Merkmalen stehen dem Sprecher noch andere dem Kode angehörende informationstragende Merkmale zur Verfügung, ... die von der Sprachwissenschaft keineswegs übersehen werden dürfen. Die Hilfsrolle der redundanten Erscheinungen darf nicht unterschätzt werden.” L. JAKOBSON—HALLE: i. m. 8.

stb. megjelenítése már a foném, illetőleg a nyelvszerkezet adta lehetőségek közöséges alkalmazása, egyben jele a nem-releváns hangsajátságának. A nyelvjárásokban tapasztalható variációk is azonnal megoldódnak, mihelyst a nyelvjárást viszonylag önálló nyelvalkatnak minősítjük.

3. TRUBETZKOY külön tárgyalja a disztinktív ellentétek logikai felosztását és a foném tartalmának, valamint rendszerének meghatározását. Szerinte a nyelv fonémállománya, vagyis fonémrendszere csak korrelátja (korrelat), párhuzamos megfelelője a fonológiai ellentétek rendszerének (System der phonologischen Oppositionen); főszerepe nem a fonémnek, hanem a disztinktív ellentétnek (Oppositionen) van. A foném tartalmát ugyanis a fonológiai *e l l e n t é t e k* meghatározott rendjéből, illetőleg szerkezetéből kívánja levezetni (60).

Trubetzkoy értelmezésében tehát elsődleges az ellentétek rendszere, s ennek felel meg a fonémállomány, a fonémrendszer, mint másodlagos jelrendszer. A fonémrendszer előtt mindenkor a fonológiai ellentétek, vagyis az ellentétpárok rendszerét kell számon tartanunk.

Az ellentétből vezeti le a fonémrendszer tartalmát is. A foném-megállapítás előírt szabályainak betartásával állapítja meg egy nyelvalkat fonémjainak állományát és határozza meg az egyes foném tartalmát: releváns sajátságainak (ti. a foném minden variánsa közös sajátságának) összességét; ez egyben a fonémek egymás közti elhatárolása is.

Így pl. a német *k* foném releváns sajátsága: 1. a teljes zár (ellentétben a *ch* fonémmal, de közösen a *p, t, tz, pf, d, b, g, m, n, ng* fonémmal); 2. nem-orrhangú (ellentétben az *ng* fonémmal, de közösen a *g, t, d, p, b* fonémmal); 3. a nyelvizom feszessége és egyben a gége lazasága (ellentétben a *g* fonémmal, de közösen a *p, t, ss, f* fonémmal); 4. a nyelvhat szerepe (ellentétben a *t, p* fonémmal, de közösen a *g, ch, ng* fonémmal. A német *k* fonémnek egy-egy sajátsága tehát közös más-más fonémével, s ezért csak a négy sajátság egysége teszi a *k* fonémet: ez a tartalma. A foném meghatározása így attól függ, milyen más fonémmal kerül ellentétbe, vagyis milyen helyet foglal el az ellentétek rendszerében (60).

A foném-sajátságok, vagyis a jegyek egysége és a foném jegyei rendszertől meghatározott relevanciájának tétele helyes. Azonban Trubetzkoy több példája (az ellentétre és az egyezésre) bizonytalan értékű: 1. a *k—ch* ellentét nemcsak zárfokozatában különbözik, viszont az *m, n, η, tz* és *pf* fonémek zárfoka, illetőleg zárfokozata nem egyezik a *k* fonémáéval; 2. a nem-orrhangú fonémek felsorolása nem teljes; 3. a *k—g* ellentétnek *g* tagja másodlagos korrelációval alakul, a feszes ejtés tehát utolsó a számbaveendő jegyek sorában, továbbá az egyező fonémek felsorolása sem teljes; 4. a nyelvhat szerepe a *t, p* fonémmal szemben diverz, de nem azonos a *ch, η* fonémével; a *k—g* korrelációs egyezés itt sem bizonyít semmit.

Trubetzkoyknak az ellentétrendszer elsődleges jelentőségét deklaráló elmélete helytelen.⁴² Először adva van a diverz tények sora s csak ezeket lehet

⁴² „... Et pourtant on ne saurait considérer les éléments qui font partie d'un système comme de simples dérivés des corrélations ou oppositions structurales; il sera en effet important de distinguer entre les propriétés purement formelles d'un système et sa matière ou substance qui, tout en étant adaptée à la structure donnée (puisqu' elle y entre), n'en est pas moins relativement indépendante; et l'étude des catégories réelles, contenu ou base des systèmes, sera non moins importante que celle de la structure formelle.” (V. BRÖNDAL: i. m. 10.)

ellentétbe állítani. A diverz, különböző tények azonban már az azonosság és diverzitás viszonyosságából (korrelativitás), továbbá a viszony és rend párhuzamosságából következően viszonyított rendben állanak. Az ellentétrendszer csak másodlagos lehet, tehát következmény, amelyből vissza lehet következtetni az előzményre, de maga nem lehet előfeltétel. A diverzitás, különbözőzés előfeltétele az ellentétnek, és nem megfordítva. Ezt bizonyítja még Trubetzkoy kísérlete is a német k foném meghatározására: nem az elméletéből következő ellentétből állapítja meg a foném jegyét, hanem a különböző diverz jegyek alapján állítja fel ellentéteit. Meghatározásának követett módszere is mutatja az ellentételemélet helytelenségét.

4. Trubetzkoy elmélete szerint a nyelvalkat fonológiai rendszerét az ellentétrendszer (Oppositionssystem) határozza meg, ezért elsősorban a fonológiai ellentétek fajait vizsgálja, az egyes ellentét viszonyát az egész ellentétrendszerhez. Bevezeti az általános ellentétrendszer fogalmát.

A fonológiai ellentétnek (Opposition, Gegensatz) a különböző sajátságokon kívül közös sajátsággal is kell bírnia; ez az összehasonlítási alap (Vergleichsgrundlage), e nélkül lehetetlen minden ellentét. Nem állhatnak pl. ellentétben a tintásüveg és a szabad akarat.

Az olyan ellentétrendszerben, mint pl. a fonológiai rendszer, az ellentétnek két alfaját kell megkülönböztetni: az egydimenziósat és a többdimenziósat.⁴³ Az egydimenziós ellentétpár közös sajátságainak összessége (Vergleichsgrundlage) csak ennek az egyetlenegy ellentétpárnak tagjaiban van meg; a többdimenziós ellentétpár közös sajátságainak összessége megvan a rendszer más tagjánál is. Az ellentétek általános elméletében (Theorie der Oppositionen) e két viszonynak jelentősége igen nagy. Az egydimenziós ellentét példája a német $t-d$, mint egyetlen dentális zárhang; a német $d-b$ ellentét többdimenziós, mert a laza zárképzés megvan pl. a g -nél is. Egydimenziós a francia $d-n$ ellentét is: az egyedüli zöngés zárhangellentét.

A német kiművelt nyelv (Bühnensprache) 20 mássalhangzós fonémje közötti 190 kombinációs lehetőségnek 70%-a, azaz 13 ellentét egydimenziós: $b-p$, $d-t$, $g-k$, $f-w$, $b-m$, $d-n$, $g-ng$ és $pf-f$, $k-ch$, $tz-ss$, $ss-s$, $ss-sch$, $r-l$; minden további ellentét többdimenziós (93%). A h foném egyetlen egydimenziós ellentétnek sem tagja. A többdimenziós ellentétben részt vesz minden mássalhangzós foném. Minden foném 19 ellentétben állhat; ebből átlag csak kettő egydimenziós, mégis ez a fontos a fonológiai rendszer szerkezetének megállapításában (61, 62).

A feszes—laza ellentétet (Spannungskorrelation) maga Trubetzkoy is másodfokú zárjelleg-korrelációnak (Überwindungsartkorrelation zweiten Gra-

⁴³ BÜHLER TRUBETZKOYNAL a magánhangzós rendszerek általános fonológiai elméletéről írt tanulmányának (TCLP I., 39—67) elméleti vázát és érdemét a hangsajátságok (Sättigung, Helligkeit, Dauer, Intensität, Melodieverlauf) relevanciája elméletének felállításában állapítja meg. Egy-egy nyelvalkat magánhangzós rendszerét az érvényesített releváns hangsajátságok száma szerint egydimenziósnak, illetőleg két-, három- vagy négydimenziósnek nevezi [TCLP IV (1931), 27]. TRUBETZKOY később felhasználja a „dimenzió” fogalmát, de az ellentétpár közös sajátságának összességét (Vergleichsgrundlage) jelöli véle és csak az egydimenziós és többdimenziós fogalmat vezeti be. E fogalom tartalma tehát TRUBETZKOYNÁL lényegében különbözik BÜHLER fogalmától. BÜHLER fogalmához közelebb áll JAKOBSON—HALLE. Egyrészt a magas összpontosított energiájú (a) — csekély energiájú ($p-t$) ellentétet, másrészt a sötét (p) — világos (t) ellentétet nevezi dimenziósnak s e két dimenzió építi fel elsődleges háromszögét. Ezt bontja aztán a magánhangzós ($a-u-i$) és mássalhangzós ($k-p-t$) autonóm kétdimenziós háromszögre (JAKOBSON—HALLE: i. m. 36).

des) minősíti (vö. 139 és kk.), tehát saját elmélete alapján sem alapellentét. A laza fonémek nem alapfonémek, tehát nem lehetnek tagjai az alapvető fonológiai rendszernek, Trubetzkoy tehát helytelenül vonja be elméletének alapellentétrendszerébe. Ki kell tehát zárunk a $b-p$, $d-t$, $g-k$, $ss-s$ és $f-w$ ellentétpárt, s a másodfokú zárjelleg-korreláció problémájába utaljuk; ugyanezzel a megokolással kizárjuk a $b-m$, $d-n$, $g-ng$ ellentétpárt is. A kétoldalúan, kölcsönösen egy-egy, esetleg egy-több értelműen meghatározott és ismétlődő ellentétviszony több párhuzamosság (korreláció) lényege; viszont nem alapja az alapfonémek rendszerének: másodlagos.

A fennmaradó három $ss-sch$, $r-l$, $k-ch$ ellentét közül az első kettő egyoldalúan, függően meghatározott fokkülönbözés (diverzitás), két tagja tranzitív aszimmetrikus sorának, amelyben az összehasonlítási alap még kétszer ismétlődik, tehát nem ellentét és nem egydimenziós; az utolsó pár $k-ch$ nem közvetlen viszony (ilyen a $k-h$ lenne), viszont tényleg lehet ellentét. A $pf-f$ foném külön probléma. Trubetzkoy ellentéteken alapuló fonológiai rendszerezésének alapviszonyából, az egydimenziós ellentétviszonyból az additív korrelációs ellentétek kizárása után mindössze három ellentétpár maradt, de ezek lényegi meghatározásával csak egy, illetőleg semmi. Viszont továbbra is magyarázatlanul marad a feszes fonémek diverz állománya és a korrelatív laza fonémek másodlagos részrendszere.

Trubetzkoy az egydimenziós ellentétet a fonémek fonológiai tartalmában és a fonológiai rendszer szerkezetében alapvető fontosságúnak tartotta. A tényleges ellentétnek viszonya és rendje, érvénye és értéke azonban csak másodlagos. Mindebből következik: Trubetzkoy-nak az ellentétre épített elmélete másodlagos viszonyrendszerre épül.

Még világosabban kitűnik ez az elsőnek említett német $t-d$ és francia $d-n$ egydimenziós minősített ellentét vizsgálatánál.

A $t-d$ ellentétnek közös alapja (Vergleichsgrundlage) a dentális zár. Trubetzkoy szerint a német fonológiai rendszerben egyedül ez a két foném dentális zárú. Azonban ugyanez a zár megvan az n fonémnél is. Kitűnik ez már a francia $d-n$ példából is. Az $n-t$ viszony az alapfonémek rendszerén belüli privatív viszony, mindkettő ugyanazon fokú tranzitív sorozat tagja, kétoldalúan és egyértelműen meghatározva. Ugyanakkor a $t-d$ ellentét csak másodlagos, additív korreláció és kölcsönös egy-egy értelmű intranzitív viszonyú. Elhatározó: a közös alap — a dentális zár — ismétlődik: $t-d$, $t-n$ s így Trubetzkoy értelmezése szerint sem lehet egydimenziós. A lánc és proporció kereszteződésének összetett kerülő útján maga is eljut a $t-d-n$ sorhoz, s ennek paralelizmusához, a $p-b-m$ és $k-g-\eta$ láncsal (vö. 64). Hasonló eredményhez jutottunk az $ss-sch$, $r-l$ ellentét vizsgálatánál is. A lánc paralelizmusának fogalma megfelel az elsődleges szükségképpeni korreláció, párhuzamos megfelelés fogalmának. Az egydimenziós ellentét elmélete ellentmond önmagának. Az ellentét elméletéből következően Trubetzkoy-nak meg kellett volna még különböztetnie a teljes, részleges és egyedi ellentétet. Az egydimenziós ellentét akkor talán az egyedi ellentétnek felelne meg; ennek szerepe, értéke minden rendszerben harmadlagos.

Meghatározott korrelátor szerint izomorf megfelelésbe állított két egyező, egymásnak megfelelő viszonzszerkezet (pl. sorszerűség, rendszer) egymáshoz való viszonya: a korreláció, párhuzamos megfelelés.⁴⁴ A korrelátor lehet szükségképpeni, következményes, konzekutív vagy tetszőleges, additív, járulékos,

⁴⁴ Vö. BURKAMP: i. m. 69, 74 kk.

jelentésváltoztatásra alkalmas fónikus jegy (pl. hangteljesség, részlegesség, zöngéesség, feszesség, ajakhangúság). A lényegi vagy additív jegy szerint a korreláció elsődleges, szükségképpeni, tehát kísérő jelenség, vagy másodlagos, azaz tetszőleges. Pl. egy fonémsor izomorf megfelelésben állhat a korrelációs jeggyel ellátott másik sorral. Az izomorfán korrelált két sor megfelelő tagjai részlegesen azonosak, egyeznek (Gleichheit), de a korrelációs jegy alapján differensek, ellentettek; a korrelátor (az egyik sornak közös jegye) alapján ugyanakkor megfelelésben állanak. E párhuzamosság ellentett tagjainak kölcsönös viszonya az egy-egy vagy egy-több értelmű intranszitiv viszony, ahol az első taghoz tetszőleges mennyiségű tagot sorolhatunk (one—many). Ez az alapviszonya minden differenciának (és az explikált diszjunkció és konjunkció). A differencia viszonya szerint álló párhuzamosság másodlagos.

A szerkezeteken, rendszereken belül — tehát a lényegi diverz jegyek szerint — a sorok és sorozatok között egy szükségképpen következő viszonyosság és párhuzamosság (korrelativitás és korreláció) és az implikált, illetőleg explikált inkompatibilitás és egyezés van. A viszony itt egyoldalúan vagy kétoldalúan egyértelműen meghatározott, vagyis az azonosság és diverzitás viszonya. Ilyen párhuzamos megfelelés pl. a magyarban a $f-c-cs$ és $p-t-k$ fonémsorok között van. Ez a diverzitáson alapuló korrelativitás, illetőleg korreláció szükségképpeni és elsődleges következmény minden rendszerben, tehát kísérő jelenség.

A szerkezetek, főképpen rendszerek közötti másodlagos párhuzamos megfelelés járulékos, additív differens jeggyel alakul, s ilyen pl. a német feszességi jegy szerinti korreláció a $p-t-k$ és $b-d-g$ sorok között. Trubetzkoy a szükségképpeni és tetszőleges, vagyis diverz, és differens korrelációt nem választja szét tudatosan; a viszonyosság pedig teljesen figyelmen kívül marad.

Az additív jegy (korrelátor) alapján képzett másodlagos, differencián alapuló intranszitiv korrelációt Trubetzkoy maga másodfokú zárjelleg-korrelációnak nevezi könyvének 77. és 140. lapján. Ilyen szerinte a laza—fesz (Spannungskorrelation), hangsúlyos—hangsúlytalan (Intensitätskorrelation), zöngétlen—zöngés (Stimmbeteiligungskorrelation), aspirált—nem aspirált (Aspirationskorrelation), infraglottál—rekurszív (Rekursionskorrelation), és explozív—injektív (Auflösungskorrelation) korreláció. Itt tehát Trubetzkoy helyesen állapítja meg a korreláció „másodfokúságát”, tehát másodlagosságát. A másodlagos, additív jegy (korrelátor) alapján viszonyított párhuzamos két sor tényleg ellentett, differens párokból áll. A másodlagos additív korrelációs jeggyel bíró tag nem tagja az elsődleges alap-, lényegi jegyű fonémek alaprendszerének. A német $b-p$, $d-t$, $g-k$ ellentétpárok meghatározása tehát: a $p-t-k$ feszes alapfonémek sorával egy-egy értelműen viszonyított, ellentett a $b-d-g$ laza ejtés jegyét viselő izomorf szimmetrikus intranszitiv fonémek következése.

A Trubetzkoytól egydimenziósnek minősített és nagyon fontosnak tartott mássalhangzós ellentétnek egyike sem egyéb tehát a másodlagos additív korrelációnak egy-egyértelműen meghatározott izomorf szimmetrikus, intranszitiv differens ellentéténel; másodlagos viszony, nem determinálja és nem határozza meg az alapfonémek rendszerét.

Trubetzkoy a magánhangzó fonémek közül egydimenziósnek minősíti az $u-o-ö-e$, $u-ü-ö-e$, $u-ü-i-e$, $u-o-a-ä-e$ „láncnak” ellentétpárjait. Ezzel szemben többdimenziós az $u-e$ ellentét. E szerint a magánhangzós állománynak több egydimenziós ellentéte van, mint a mássalhangzóknak.

Ezek az egydimenziósak minősített ellentétek azonban különböző sor-szerűségeknek tagjai; ugyanúgy nem egydimenziósak, mint a tárgyalt mássalhangzós fonémpárok tagjai. Az $u-e$ ellentét azonban tényleg különbözik a többbitől. Egy nyelv magánhangzó-rendszerének, így a német magánhangzó-rendszernek is, több hasonló viszonya van. Meghatározása csak relációkalkulussal lehetséges.

*

A Trubetzkoytól ugyancsak fontosnak minősített többdimenziós ellentét fogalmának tartalmára megint csak példáiból következtethetünk. Többdimenziós az ellentét, ha közös sajátága ismétlődik a rendszer más tagjánál is. A többdimenziós ellentétben részt vesz a nyelvnek minden fonémje. Többdimenziós pl. a német $b-d-g$ fonémsor (közös jegye a laza zárképzés), továbbá a $p-t$ ellentét is. A magánhangzós fonémeknél többdimenziós pl. az $u-e$ ellentét; egyedüli közös jegyük a magánhangzós mivoltuk (61–62).

Felsorolt példáiban kétféle viszony van. A viszonyosság (korrelativitás) elvéből következően nincs azonos lét különböző nélkül, teljes lét részleges, illetőleg egyedi valóság nélkül, föltételezett előfeltétel nélkül. A részleges, illetőleg egyedi feltételezettek függő viszonyú tranzitíven aszimmetrikus sorának⁴⁵ teljesség fokában különböző tagjai egyoldalúan, egyértelműen meghatározott viszonyban állanak, egy felsőfokú létezőtől több alsófokú függ (one—many). Ez a $b-d-g$ sor viszonyszerkezete, ezt nevezi Trubetzkoy többdimenziós ellentétnek. E laza zárhangú fonémek viszonya egyoldalúan egyértelmű, ismétlődő tranzitív különbözés, nem ellentét.

Más a Trubetzkoy idézte $u-e$ foném viszonya. A graduálisan és privátívan implikált fonémek tranzitív sorai és sorozatai meghatározott viszonyú *s o r r e n d b e n*, azaz rendszerben állanak. A sornak egyoldalúan egyértelműen meghatározott fonémjei graduálisan különböznek; a sorozatnak kétoldalúan, egyértelműen meghatározott fonémjei privativitásuk hanyadosságá szerint különböznek. Rendszeren belül mindkét különbség jelentésmegkülönböztető. Tetszőlegesen szembeállíthatjuk a sornak bármely fonémjét a sorozat bármely fonémjével, s az így komplikált, tehát kombinált fonémek is jelentésváltoztató képességűek. Ilyen az $u-e$ foném viszonya: szerkezetben belül tetszőleges ellentét (kontrer) egy-egy vagy egy-több értelmű viszony. Hasonló pl. a magyarban az $a-e$, $a-i$, $a-o$, $ö-i$, $o-ü$ stb. vonatkozás. Trubetzkoy a tetszőlegesen egy-egy vagy egy-többértelmű ellentéti viszonyt is többdimenziósak nevezi. Ebben az értelemben tetszőleges egy-egy vagy többértelmű ellentétbe lehet állítani a mássalhangzós sorok és sorozatok fonémjeit is. Az ily módon nyerhető ellentéti párok száma jelentősen kisebb a Trubetzkoy elméleti számánál (vö. 62, 63). A „többdimenziós” jelölés itt sem felel meg, sőt e viszonyinak relációkalkulussal végezhető minősítésében sem.

Trubetzkoy elmélete szerint a többdimenziós ellentét lehet homogén vagy heterogén. Homogén az ellentét, ha az ellentett tagok egy egydimenziós ellentétekből álló „lánc”-nak (Kette) szélső pontjai. Így pl. a német $u-e$ ellentét két tagjának közös alapja csak a magánhangzósság; viszont a két tag szélső pontja egy lehető $a-o$, $o-ö$, $ö-e$ egydimenziós ellentétpárokból álló láncnak. Az $u-e$ homogén ellentét nem közvetlen (ungeradlinige), mert két szélső

⁴⁵ Vö. BURKAMP: i. m. 73; PAULER: i. m. 24, 54.

pontját többféle lánc kötheti össze. Pl. $u-o-ö-e$ vagy $u-ü-ö-e$, $u-ü-i-e$, esetleg $u-o-a-ä-e$. Hasonlóan homogén a német többdimenziós $x-\eta$ ($ch-ng$) ellentét, de egyben közvetlen (geradlinige), mert az egyetlen lehető láncolatnak két szélső pontja: $ch-k-g-\eta$.

Mindezzel szemben a $p-t$ többdimenziós ellentét heterogén, mert a két tagot nem kötheti össze az egydimenziós ellentétek láncolata, a kettő közé semmi sem iktatható (62).

A „lánc” (Kette) fogalmának a logikai irodalomban megszokott xx jelölése a „sor” (Reihe) is.⁴⁶ Trubetzkoy „lánc” fogalmának tartalma azonban ellentétek xx következése; tehát különbözik a „lánc” fogalom általában használt tartalmától. A többdimenziós homogén ellentétek a láncsal kapcsolt fogalma Trubetzkoynál logikai igyekvést jelez: tranzitív, szükségképpen sorba kívánja állítani az ellentéteket. A logikai tranzitivitás a racionalitás eszménye, a törvényszerűség teljessége, a rend tökéletessége. Ezt célozza Trubetzkoy a homogén lánc felállításával; azonban nem a fonémek, hanem a fonológiai ellentétek, párok láncát állítja fel, mert a fonémrendszert az ellentétek rendszeréből kívánja levezetni, az első az utóbbinak — szerinte — csak „korrelátuma” (vö. 62, 60). Láncban egy-egy értelműen meghatározott intranzitív szimmetrikus ellentétpár is van: $k-g$, $t-d$ stb.

A „lánc” (Kette) kétoldalúan, egyértelműen meghatározott tranzitív aszimmetrikus viszony, a sorszerűségnek egyik esete: a sorozat. Ilyen pl. a természetes egész számok sorozata. Az alapviszony és konverziója segítségével minden tagja minden tagtól mindkét irányban elérhető. Külön esete a láncnak, ha tagjai csak egy irányban érhetők el: páronként. A láncnak lehet kezdete és vége; vagy csak kezdete vagy vége; vagy se kezdete, se vége.

Minden véges összefüggés viszonya kimeríthető az összefüggő tagok viszonyának különböző kapcsolásával, láncolásával. Egy-egy láncolás, kapcsolás lehető viszonyainak száma azonos.

A fonémek viszonya azonban nem csupán kétoldalúan egyértelműen meghatározott „lánc” (sorozat), hanem egyoldalúan, egyértelműen meghatározott sor is és a kettő viszonyával alakult szerkezet. Mindkét meghatározottságot a sorszerűség fogalma meríti ki.

A sorszerűség (sor és sorozat) lefokozással, illetőleg privációval alakult diverz, ismétlődő, egyoldalúan vagy kétoldalúan egyértelműen determinált és meghatározott tranzitív és aszimmetrikus viszonszerkezet. A teljes fonémból explikált diverz sorok és sorozatok viszonosak (korrelatív) tagok, illetőleg párhuzamosak (korreláció) sorszerűségek szerint. Ez a viszonság és párhuzamoság szükségképpen, elsődleges. Az ellentét azonban egy-egy vagy több értelmű viszony, megfordítható (konverz), tehát általában nem tranzitív, viszont szimmetrikus — csak kivételesen lehet tranzitív. Trubetzkoy kísérlete az ellentétpárok — mint olyanok — sorszerűsítésére tehát eleve kilátástalan; kivételre nem lehet törvényszerűséget építeni. Maguk az ellentétek tagjai természetesen sorszerűsíthetőek, persze nem az ellentét, hanem a diverzitás szerint. Lássuk Trubetzkoy példáit, az $u-o$, $o-ö$, $ö-e$ láncot. Az $u-o$ privatív különbözős, tehát egy sorozatnak előző és következő tagja; az $o-ö-e$ graduálisan diverz tranzitív sor. Trubetzkoy $u-o$, $o-ö$, $ö-e$ lánc azaz sora tehát nem homogén, mert két különböző sorszerűség tagjait kapcsolja egyetlen láncba; ez a lánc nem szükségképpen és nem tranzitív; természetesen a Trubetzkoy felsorolta páros fonémek nem ellentétek, hanem különbözőségek.

⁴⁶ Vö. SCHRÖDER: III, 346, BURKAMP: i. m. 71, PAULER: i. m. 59.

Mutatis mutandis ugyanez áll a homogén többdimenziós ellentétek úgynevezett közvetett (ungeradlinige) fogalmára, az $u-\ddot{u}-i-e$, $u-o-a-\ddot{a}-e$ esetére s kissé eltérő megokolással az $u-\ddot{u}-\ddot{o}-e$ láncra is.

Trubetzkoynak a mássalhangzókából idézett példája még kevésbé áll helyt: többdimenziós és homogén a német $x-\eta$ ellentét, mert a $x-k$, $k-g$, $g-\eta$ egydimenziós ellentét-lánc két szélső pontja (vö. 62). A $x-k$ tényleg ellentét, mert az alapfonémek különböző sorszerűségeinek két tagja; ilyen maga a $x-\eta$ pár is; a $k-g$ pár egy másodlagos izomorf párhuzamosság ellentéte, korreláció és hasonlóan a $g-n$ is. A német $x-\eta$ fonémpár tehát Trubetzkoy kifejezésével élve — többdimenziós, azaz többértelműen meghatározott ismétlődő ellentét, de nem homogén.

Trubetzkoy többdimenziósnak és heterogénnek minősíti a $p-t$ fonémpárt, mert a két tag között nem állhat semmilyen egydimenziós ellentétlánc (62). A $p-t$ azonban egyoldalúan egyértelműen meghatározott graduálisan különböző foném, első két tagja egy tranzitív aszimmetrikus sornak, tehát éppen homogénnek minősíthetnők.

Általában a Trubetzkoytól többdimenziósnak minősített ellentét tagjai közé beiktatott lánc nem változtatja meg a tagok viszonyát, sem közelebről meg nem határozza. Szükségképpen következmény ez, hisz egydimenziós ellentét nem létezik; ebből a korrelativitás elve alapján tovább következik: többdimenziós ellentét nincs. Egydimenziós ellentétek nélkül nincs lánc, lánc nélkül nincs homogén többdimenziós ellentét, s így többdimenziós heterogén ellentét sincs.

*

Végül Trubetzkoy nem kevésbé fontosnak minősíti a proporcionális és az izolált ellentétet. Proporcionalis az ellentét, ha a két tag viszonya azonosan ismétlődik ugyanazon rendszernek egy vagy több ellentétpárjánál. Ilyen pl. a német $p-b$, $t-d$, $k-g$. A $p-sch$ ellentét ezzel szemben izolált.

Szerinte mind az egydimenziós, mind a többdimenziós ellentét lehet proporcionális vagy izolált. Pl. a német $p-b$ egydimenziós és proporcionális, az $r-l$ egydimenziós és izolált, a $p-t$ többdimenziós és proporcionális (vö. $b-d$, $m-n$), a $p-sch$ többdimenziós és izolált (63).

Trubetzkoy proporcionálisnak nevezett ellentétei több viszonyfajt rejtenek. Az egydimenziósnak minősített proporcionális ellentétei a $p-b$, $t-d$, $k-g$ egyeznek az ugyancsak Trubetzkoytól másodfokú zárjelleg-korrelációnak minősített másodlagos párhuzamossággal, s vonatkozik rá mindaz, amit e viszonyról már előbb mondtunk.

A Trubetzkoytól egydimenziós és izolált ellentétnek minősített $r-l$ a valóságban egyoldalúan meghatározott különbözős, a két tag a megfelelő viszonyos (korrelatív) sornak két foka, tehát — Trubetzkoy szakkifejezésével élve — többdimenziósnak kellene minősítenünk; természetesen nem izolált viszony. A többdimenziósan proporcionálisnak minősített $p-t$, $m-n$ viszonya lényegében egyoldalúan, egyértelműen meghatározott különbözős, két megfelelő viszonyos sornak két foka; a párok egymás között sorközi elsődleges szükségképpen párhuzamosságban, korrelációban állanak. A $b-d$ viszonya ugyancsak egyoldalúan meghatározott különbözősége egy másodlagos párhuzamosságú additív zárjellegű sornak, tehát többdimenziósnak minősíthetnők. Az előbbi $p-t$, $m-n$ különbözőések elsődleges párhuzamosságától másodlagosságával különbözik s így más sorrendbe (részrendszerbe) tartozik.

A p - sch tényleg többértelműen meghatározott ellentét, s lehet izolált — de nem szükségképpen. A németben ugyanez a viszony van a f - r foném között; a magyarban a korrelált másodlagos részrendszerben a b - zs vonatkozása is egyezik a p - s ellentétével.

Az ellentétpárok viszonyának taglalása egyértelmű eredményt mutat. Az ellentétpárok egyező sajátsága (Vergleichsgrundlage) Trubetzkoy szerint fennállhat, illetőleg korlátozódhat egyetlen ellentétpárra: ez az egydimenziós-nak nevezett ellentéte; szerinte ritka, de a rendszer szempontjából alapvető (vö. 61). Azonban minden rendszer sorszerűségek sorrendje; a sorszerűségnek előfeltétele az ismétlődő viszony. Az egydimenziós, azaz egyetlen viszonypárra korlátolt alapsajátság fogalma egy meghatározott nyelvi rendszerben contradictio in adiecto. Egydimenziós viszony tehát meghatározott nyelvi rendszerben nincs és nem is lehet; ilyen semmiféle nyelvi rendszerben sem lehetséges. Következésképpen többdimenziós viszony sincs.

A többdimenziós ellentét lényege Trubetzkoy szerint az ellentétpár közös sajátságának ismétlődése a rendszer más, esetleg több tagjánál. Többdimenziós-nak minősített példának logikai meghatározása azonban: 1. elsődleges diverz sor; 2. többértelműen vonatkozó ellentét; 3. többértelműen viszonyított másodlagos korreláció. Minden rendszerben szükségképpen a második viszony a legszámosabb. A három viszonyfaj rendszertanilag önállóan determinált s nem rendelhető a többdimenziós fogalom alá. Többdimenziós viszony a nyelvrendszerben nincs.

Ebből következik a többdimenziós homogén (közvetlen és közvetett), valamint a heterogén ellentétek önellentmondása is. Többdimenziósan homogén az ellentét — Trubetzkoy szerint —, ha két tagja közé egy egydimenziós ellentétekből álló lánc iktatható; ha csak egyetlen lánc iktatható be, akkor homogén, ha több, akkor heterogén. Rendszerben egydimenziós ellentét nem állhat; az ilyen lánc önellentmondó s ezért ilyen a többdimenziós homogén ellentét fogalma is. Az így nevezett viszony valójában tranzitív sorszerűség lehet.

Az egydimenziós proporcionális ellentét lényege Trubetzkoy szerint a két tag viszonyának ismétlődése további ellentétben. Felsorolt példái az egy-egy értelműen viszonyított másodlagos korrelációt mutatják.

Az ellentét proporcionális, ha a tagok viszonya azonosan ismétlődik a rendszer más ellentéteinek tagjai közt. Proporcionálnak nevezi Trubetzkoy: 1. a másodlagos párhuzamosságot, korrelációt; 2. az elsődleges, szükségképpeni korrelációban álló sort ($p-t$, $m-n$).

A proporcionális ellentéttel szembehelyezett izolált ellentét nem létezik; ellentmond a rendszer fogalmának.

Trubetzkoy szerint mind a többdimenziós, mind az egydimenziós ellentét lehet proporcionális vagy izolált. A többdimenziós proporcionálisnak minősített viszonya a valóságban: 1. egyértelműen meghatározott különbözőzés és az ismétlődő viszonyú két sornak elsődleges szükségképpeni párhuzamossága, vagy 2. többértelmű tetszőleges ellentét. Egydimenziós viszony nincs, tehát többdimenziós proporció sincs.

Az izoláltan egydimenziós-nak minősített ellentét valójában egyoldalúan egyértelműen meghatározott viszony és egyáltalán nem izolált; tehát se nem egydimenziós, se nem izolált.

A lánc Trubetzkoy meghatározásában több egydimenziós ellentétből áll. Nem minden lánc proporcionális; a láncnak valamely ellentéte proporcionális

lehet (vö. 64). Az utóbbi esetben nem tudni, mi tartja össze a láncot.⁴⁷ Példáiban a következő logikai viszonyokat lehet megállapítani: 1. graduális és privatív sorszerűségek tagjainak párban váltakozó következése; 2. alaprendszeri elsődleges, többértelműen viszonyított ellentét és másodlagos korrelációs párok váltakozó következése; 3. a proporciók és láncok kereszteződéséből nyert fonémrendszerben a $p-b-m$ típusú fonémek (elsődleges sor és másodlagos korreláció kapcsolása) következését Trubetzkoy sornak vagy újból lánecnak nevezi. A megfelelő értelemben tényleg sor.

Egydimenziós ellentét nincs, tehát egydimenziós ellentétek láncja sincs. Trubetzkoy a lánc fogalmát nem határozza meg kellőképpen. Összetett úton végül is a sor fogalmához közeledik.

Trubetzkoy-nak egész elmélete másodlagos elven, illetőleg viszonyon épül. Föltehetően a többdimenziós és heterogén ellentét, illetőleg az egydimenziós ellentétek láncja is valamilyen szubsumált hányadlagos viszony szerint áll. Ilyen lehetőség pl. a rendszernek relációs kalkulussal kifejthető vonatkozás-szerkezete.

A függő dologgal viszonyló összefüggő dolog a vonatkozás viszonyában áll. Vagyis két viszonynak viszonya is viszony. E relációkalkulussal alakuló harmadlagos viszony: a vonatkozás; jelenti a szerkezet viszonyainak relációját, illetőleg relációt. A vonatkozás is lehet tranzitív. Klasszikus példája a kalkulussal minősíthető *nagybátya* és *unokaöcs* vonatkozása. Példája a fonémrendszerben: ha az \bar{e} foném hangiságának fokában előfeltétele a tőle függő \bar{o} és \bar{u} fonémnek és ha az i foném privatíván összefüggő következője az \bar{e} fonémnek, akkor az i foném felsőbb fokról vonatkozik az \bar{o} és \bar{u} fonémre. Ez a vonatkozó tranzitivitás csak a sorrendben (rendszerben) áll fenn, tehát következményes, konzekutív, másodlagos. A teljes, általános fonémrendszernek minden vonatkozása tranzitív. Egy-egy nyelvkati (részleges) fonémrendszernek lehet nem-tranzitív vonatkozása is.

A Trubetzkoy felsorolta láncok tranzitivitását vagy intranzitivitását, esetleg nem-tranzitivitását a kalkulussal levezetésével lehetne megállapítani. Valószínűleg nem-tranzitív pl. a $x-k$, $k-g$, $g-\eta$ láncja. Fölösleges, mert a fonémek alaprendszerének lényegi szerkezetét nem a relációkalkulussal adott harmadlagos viszonszerkezettel kell megadni. A függő és összefüggő viszonyú fonémek alapszerkezete előfeltétele a viszonyok viszonya szerkezetének, s nem megfordítva.

5. Az ellentétrendszer különböző ellentétfajainak meghatározása után Trubetzkoy megkísérli a fonémrendszer szerkezetének, viszonyrendjének levezetését az ellentétrendszerből.

Szerinte a fonéminventáriumnak, mint a fonológiai ellentétek korrelát rendszerének belső rendjét, viszonszerkezetét (Struktur) az ellentétek különböző fajú határozzák meg. Az egyező viszonyú tagok proporcionális ellentétei egyenletbe (Gleichung) tömöríthetők, pl. a német $b-d = p-t = m-n$, vagy $u-o = \bar{u}-\bar{o} = i-e$. A többdimenziós közvetlen homogén ellentétek egydimenziós láncok iktathatók, pl. a német $ch-k-g-ng$ vagy $u-\bar{u}-i$ stb. Ha a lánc egyik ellentéte proporcionális, kereszteződik a lánc a proporcióval. Ha egy foném egyidejűleg több proporcióban vesz részt, akkor több proporció kereszteződik. A fonológiai rendszer tehát a kereszteződő párhuzamos „sorok” formájában mutatkozik. A német mássalhangzós rendszerben kereszteződik a

⁴⁷ Vö. SCHRÖDER: i. m. III, 377.

$b-d = p-t = m-n$, továbbá a $b-p = d-t$ és $b-m = d-n$ proporció és a keresztveződést két páralel lánc érzékelteti: $p-b-m$ és $t-d-n$. A $p-b = t-d = k-g$ és $b-m = d-n = g-\eta$ proporciók a $p-b-m$ és $t-d-n$ láncok paralelizmusát adják a $k-g-\eta$ -vel. Az utolsó láncot „ki lehet egészíteni” és végleges formája: $x-k-g-\eta$. Végül a $x-k$ viszonya egyezik a $f-pf$ és $ss-tz$ viszonyával, ezek viszont csak részei a $w-f-pf$ és $s-ss-tz$ páralel láncoknak. Végül az ss az egydimenziós $ss-sch$ ellentét tagja. A végső kép tehát:

			v	z
		x	f	ξ
		k	h	c
p	t			
b	d	g		
m	n	η		

A rendszeren kívül áll az egydimenziós izolált $r-l$ ellentét és a h foném, amely minden mássalhangzóval többdimenziós viszonyban áll, vagyis pár nélkül áll a rendszeren kívül. A j foném csak az i fonémnek kombinatorikus változata (64).

Trubetzkoy ellentét-elméletének végeredményét több új fogalom segítségével vezeti le. Új fogalom a lánc proporcionális tagja, az egyenlet (Gleichung), keresztzés (Kreuzung) páralel lánc, illetőleg sor (!), kiegészítés. Egyiket sem határozza meg, ezért tartalmát megint csak példáinak logikai meghatározásával állapítjuk meg.

A $b-d = p-t = m-n$ egyenlet (Gleichung): alaprendszeri és másodlagos rendszeri graduálisan különböző két-két foném (párban, hogy megfeleljen az ellentét elméletének) mint sorszerűségének első két tagja páronként, illetőleg soronként az elsődleges korreláció szükségképpeni viszonyában áll; a graduálisan diverz párok soronkénti elsődleges korrelációját jelöli a „=” jel.

A $b-p = d-t$ egyenlet: a harmadlagos zártságú feszes alapfoném a laza jeggyel másodlagosan korrelált párjával áll és egyenletbe van állítva az ugyanazon korrelációban álló, véle graduálisan különböző fonémpárral.

A $b-m = d-n$ egyenlet: a laza korrelációs jegyű másodlagos fonémrendszernek zárt fonémje az alaprendszernek ugyanazon fokú előzetlen nyílt szonans fonémjével áll a tetszőlegesen diszjunkt ellentétben, és egyenletbe van állítva a tőle csak gradualitásban különböző, különben egyező fonémpárral.

A másodlagos korrelációjú fonémpárok, és a tetszőlegesen diszjunkt ellentétpárok graduálisan diverz viszonyát is a „=” jel jelöli.

Az „egyenlet” tehát a sorszerűségek két tagjának elsődlegesen viszonyos graduális viszonyát jelenti és jelöli az azonosság jelével, vagy a másodlagos korrelációjú diszjunkt ellentét párokat.

A sorszerűségeknek szükségképpeni kölcsönös belső viszonyrendjét a rendszerben keresztveződésnek (Kreuzung) nevezi. A sorszerűségek tagjait — ellentét-elméletének megfelelően — párokba osztotta, aztán a keresztveződés fogalma alatt az elsődleges korrelatíven és korrelációsan viszonyuló sorszerűségekre bontotta vissza s megkapta a mássalhangzós fonémrendszernek a fonetikából is ismert helyes alapvázát „páralel s o r o k b a n” azaz „láncokban”. A „páralel sor vagy lánc” fogalma itt megfelel a sorszerűségek viszonyosságának.

A fiktív ellentétláncok eltávolítása után Trubetzkoy eljutott a diverz fonémek sorszerűségeinek a fonetikából ismert rendszeréhez, illetőleg annak részleges alapvázához. A német nyelvnek ily módon felállított rendszere nem

teljes és több pontban nem helyes. Hiánya: 1. egybeveti az alapfonémek sorszerűségeinek fonémjeit a másodlagos korrelációs sorszerűségek fonémjeivel; 2. csak részben felel meg a sorszerűségek szükségképpeni viszonyának; 3. a rendszer ezért nem zárt, hanem nyitott és nem teljes; 4. kívül álló fonémpárt a rendszer nem tűrhet ($r-l$); 5. még kevésbé egyedül álló tagot (h). Mindezzért Trubetzkoy rendszere nem tranzitív minden irányban, vagyis a fonémek rendszertani helye nem megokolt, híján van a szükségképpeniségnek.

*

Trubetzkoy utolsónak tárgyalja az ellentéteknek a tagok viszonya szerinti felosztását.

A fonémrendszer szerkezete (Struktur) az egydimenziós, többdimenziós, a proporcionális és izolált ellentétek (Oppositionen) megoszlásától függ, ezért az ellentét két tagjának viszonya (Beziehung) a fonémállomány (Phoneminventar) szerkezetének szempontjából mellékes; viszont nagy jelentősége van a fonémrendszer funkciójában.

Az ellentéti tagok vonatkozásának szerinte három faja van:

1. A privatív ellentét: az egyik tagot a jegy jelenléte, a másikat annak hiánya jellemzi. Pl. zöngés—zöngétlen, orrhangú—nem-orrhangú, ajakhangú—nem-ajakhangú ($d-t$) stb. Az egyik tag a jegy hordozója, a másik a jegy nélküli. Trubetzkoy szerint a fonológiának rendkívül fontos ellentéte ez.

2. A graduális ellentét: a tagokat ugyanazon ellentét foka (Grad) vagy fokozata (Abstufung) jellemzi. Ilyen pl. a magánhangzók nyílásfoka (Öffnungsgrad) pl. a német $u-o$, $ü-ö$, $i-e$ vagy a hangmagasságnak (Tonhöhe) foka; szélső (legkisebb, illetőleg legnagyobb foka szerint) és közbülső tagja van. Aránylag ritka és a privatívnál csekélyebb jelentőségű vonatkozás.

3. Az ekvipollens ellentét: a két tag logikailag egyenjogú (gleichberechtigt), azaz nem lehet felfogni sem mint egy sajátságának két fokát, sem mint egy sajátságának állítását és tagadását. Példája a német $p-t$, $f-k$ stb. Minden rendszernek leggyakoribb ellentéte.

A fonológiai rendszer összefüggéséből és funkciójából kiragadott és elszigetelten szemlélt ellentét mindig ekvipollens és egyben graduális; pl. a zöngés és zöngétlen réshang. Fonetikailag a német réshang tökéletesen sohasem zöngés vagy zöngétlen, e tulajdonsága csak fokában különbözik. Továbbá a zöngétlen hang ejtése feszes izomzattal történik, a zöngésé laza izomzattal, ezért pl. az orosz vagy francia t és d vonatkozása fonetikailag többértelmű. E vonatkozásnak privatív értékeléséhez el kell dönteni, vajon a zöngésség-e a differenciáló sajátság, vagy a lazaság, továbbá a tulajdonság legkisebb fokát nullával kell egyenlőnek tartanunk.

Hasonlóan az $u-o$ vonatkozása is privatív, ha a két hang szélső foka a nyílásfoknak, illetőleg a zártsági foknak (Öffnungsgrad, bzw. Schliessungsgrad) és az egyiknek, valamint a másiknak minimális fokát a nullával egyeztetjük. Így aztán az u a nem-nyílt, az o a nyílt ajakhang, vagy u a zárt, és o a nem-zárt ajakhang. Ugyane vonatkozású $u-o$ azonban azonnal graduálissá válik, mihelyst a magánhangzós rendszerben az o -nál nyíltabb hangzó is van, pl. o vagy a ; ekkor az u a külső (extreme) és az o a belső (mittlere) tag.

A fonológiai ellentétnek ekvipollens, graduális vagy privatív értékelése a tárgyalás szempontjától függ, bár általában a fonológiai rendszer szerkezete és funkciója tárgyilagosan és egyértelműen megadja az ellentét értékelését.

A $t-d$ ellentét privatív, de ha harmadik tagja is van, akkor graduális. A rendszer funkciója megmutatja, melyik tag a jegy nélküli: ha a t , akkor a megkülönböztető jegy a zöngésség (vonatkozása pedig privatív), ha d , akkor a megkülönböztető jegy a lazaság, ha sem az egyik, sem a másik, akkor a $t-d$ ellentét ekvipollens.

A konkrét ellentét graduális, privatív vagy ekvipollens volta tehát a fonémrendszer szerkezetétől és funkciójától függ, de azért magában az ellentétben is kell lennie valaminek, ami lehetővé teszi a privatív, graduális vagy ekvipollens értékelést.

A $k-l$ ellentét semmiképpen sem lehet graduális vagy privatív, mert tagjait nem lehet ugyanazon tulajdonság állításának (Bejahung) vagy tagadásának (Verneinung), sem pedig két fokának elképzelni. Az $u-e$ ellentétet elképzelhetjük privatívának (zárt—nem-zárt, illetőleg nyílt—nem-nyílt), graduálisnak és ekvipollensnek is (66—69).

Az ellentéttagok viszonyának tárgyalásánál tűnik ki legvilágosabban Trubetzkoy logikai tévedése és ellentmondása.

Maga Trubetzkoy mindenkor az ellentéttagok vonatkozásáról (Verhältnis) szól, nem viszonyáról. Az ellentéti kapcsolat harmadlagos viszony, tehát szabatos meghatározásban tényleg vonatkozás.

A privatív ellentétre idézett példái azonban helytelenek, mert azok viszonya részben másodlagos korreláció (zöngés—zöngétlen, $d-t$ stb.), részben graduális (ajakhangú—nem-ajakhangú, azaz sötét—világos).

A valami (egy meghatározott jegy jelenléte) — semmi (a jegy hiánya) viszonya az additív ellentét viszonya s ilyen a másodlagos korreláció viszonya is. A privativitás ezzel szemben explikatív, diverz viszony, részleges vagy egyedi deriváció. A másodlagos korreláció tehát nem privatív viszony, a privativitás pedig nem ellentét, hanem különbözőzés, diverzitás. A másodlagos korreláció pedig tényleg ellentét.

A graduális ellentétre idézett példái sem helyesek. A graduális viszony nem akármilyen sajátság lefokozásából áll, hanem határozottan a teljesség lefokozása részlegességre (és nem a részlegesség derivációja, explikációja egyediségre). A magánhangzók nyílásfokának (Öffnungsgrad) fokozatai: a német $u-o$, $ü-ö$, $i-e$ fonémek nem állnak graduális viszonyban, hanem éppen privatívak. A hangmagasság esetleg tényleg graduálisan viszonyul.

A graduális viszony a teljes tárgyból lefokozott részleges tárgy diverz, különböző viszonya egyoldalúan, egyértelműen meghatározva; tehát nem ellentét, differencia.

Az ekvipollencia (aequipollentia) fogalma a fogalmi- és viszonylogikában szokatlan, gyakori viszont a mondatlogikában és a tartalmában és terjedelmében azonos, kifejezésében, jelében különböző két mondat, ítélet viszonyát jelöli. Trubetzkoy szerint ekvipollens az ellentét, ha az sem fokozati, sem állító, sem tagadó. Tehát csak negatív meghatározását adja, nem határozza meg pozitív lényegét. Idézett példáiból a $p-t$ viszonya graduális, tehát nem ekvipollens; a $f-k$ tényleg ellentét, többértelmű viszony, vonatkozás, ilyen értelemben lehet „egyenjogú” (gleichberechtigt) ekvipollens. Az ekvipollencia fogalma Trubetzkoy meghatározásában nem szabatos. A fogalmi logikában a diszjunkció (alternáció, megengedő, kizáró) fogalma szokásos.

Trubetzkoy rendszerezésének három fogalma közül kettő: a graduális és privatív, a diverzitás, különbözőzés fogalma és nem az ellentété, a differenciáé; csak az ekvipollencia lehet a differencia, az ellentét fogalma. Így is komplex

meghatározatlan fogalom, nem különbözteti meg a teljes, a részleges és az egyedi ellentétet.

Trubetzkoy a német $u-o$, $ü-ö$, $i-e$ ellentétet graduálisnak minősíti (vö. 67), azonban privatívnak, ha a nyílásfoknak (Öffnungsgrad) vagy zárfooknak (Schliessungsgrad) két szélső értékét képviselik és mint nyílt—nem-nyílt, illetőleg zárt—nem-zárt állanak ellentétben, tehát ha a vonatkozás kéttagú. De ugyanez az $u-o$ vonatkozás azonnal graduálissá válik, mihelyt a rendszerben még egy nyíltabb magánhangzó van, pl. o vagy a . Ugyanígy a $d-t$ ellentét is privatív, de ha még egy további tagja akad, akkor graduális, vagy ha nem, akkor ekvipollens is lehet. Az ellentétek értékelése (Wertung) tehát a szemlélettől függ még akkor is, ha a fonológiai rendszer szerkezete és funkciója többnyire meghatározza az ellentét értékét. Trubetzkoy ellentételemélete tulajdonképpen ellentmond a háromtagú viszonynak, hiszen az ellentét nála mindig két tagot mutat. Az ellentétnek általános elmélete természetesen ismeri az ellentétek egymásutániségát, bizonyos értelemben: sorát.

Trubetzkoy-nak vázolt szemlélete elméletileg a logikai viszonyok szükségképpeniségének teljes félreértése és a teljes, általános és egyetemes fonémrendszer szükségképpen, determinált viszonyrendjének tagadása. Nem kétséges: egy nyelvalkat, nemzeti nyelv a teljes fonémrendszernek, illetőleg állományának esetleg csak bizonyos hányadát, részrendszerét veszi fel, érvényesíti s megváltozott fonémállománya miatt a strukturálisan determinált fonémrendszerében strukturális átépítés, eltolódás van, különböző jegyek relevanciája érvényesül, tehát a rendszer és az egyes foném tartalma módosul. A fonémek teljes, általános és egyetemes rendszere azonban mindettől függetlenül fennáll.

A foném több jegy egysége. Azonos tartalma, viszonya és rendje (jelviszonyrendje) szerint determinált, meghatározott sorrendben (a fonémek rendszerében) áll; a foném függő sorának foka és egyben az első előzetlen tagból explikált összefüggő sorozatának privatív fokozata; ugyanakkor a sorrend (rendszer) minden tagjával kölcsönösen komplikált vonatkozásban áll. A foném tehát egyben graduális és privatív. A sorrend minden tagja teljességének foka, általánosságának fokozata és egyetemességének mértéke szerint fennálló, determinált és meghatározott (állandó invariáns) graduális és privatív fennállású és alapviszonyú; a sorrend alapviszonya a szerkezet átépítésével sem változik, csak bizonyos jegyeinek viszonya és így érvénye (relevanciája) módosul. A fonémrendszer invariáns alapjegye, illetőleg invariáns jegyeinek szerkezete változatlan. A foném tehát ugyanabban a rendszerben nem lehet egyszer graduális, máskor privatív — még a fonémrendszer strukturális változásával, fejlődésével sem. Persze az egyetlen sorú fonémállománynál csak az egyik viszony lehetséges.

A részrendszer strukturális törvényszerűségét azonban nem lehet általánosítani és főképpen nem lehet alkalmazni a teljes, általános és egyetemes fonémrendszerre és annak szükségképpen hangviszonyrendjét nem lehet relativizálni. Csak a részrendszer lehet viszonylagos, relatív. Trubetzkoy az alapviszonyok félreértésében és az általánosításban hibázik. Ellentmond saját elvének is, mert az ellentétagok viszonyát nem vezeti le magából az ellentétből; nem határozza meg, miként következik a graduális, privatív és ekvipollens viszony a dimenzionalitásból. Sokkal inkább a tagok lényegéből, tartalmából okolja meg (jól—rosszul) a tagok viszonyát, tehát többé-kevésbé a lényegi jegyek egységéből, nem pedig az ellentétviszonyból.

Tévedését világosan mutatja az elvviszonyrend is.

Az azonosság és ellentmondás (diverzitás, különbözőzés) előfeltétele minden viszonynak, az pedig minden rendnek, tehát az ellentétnek (differencia, különféleség), implikációnak s a többi viszonynak is, valamint a sornak, sorrendnek (azaz rendszernek), osztálynak stb. Mindig legalább két tárgy különbözik vagy áll ellentétben (különféle), tehát a különbözőzés és különféleség (ellentét) viszonya és a többi viszony is mindig legalább két tag között áll fenn. A párostagúság elemi előfeltétele a viszonyoknak. A viszony ismétlődhet és három vagy több tag állhat azonos viszonyban, pl. $A \supset B \supset C$. Az ismétlődő viszony a legegyszerűbb viszonszerkezet, amely három tagot rendez sorba, s ez a legegyszerűbb rend.

A párostagú viszony tehát szükségképpen alap. Így az ellentmondás (diverzitás): $A \supset \bar{A}$ (A ellentmond a non- A -nak [\bar{A}] és attól különbözik); az ellentét (differencia): $A - B$ (A teljes ellentétben áll a B -vel, a kettő különféle); bizonyos értelemben az azonosság is $A = A$ (A azonos A -val, vagyis önmagával). A párostagúság tehát általános minden viszonynál, nem különleges jegye, sajátága vagy tulajdonsága az ellentétnek (differencia), sőt előbb van meg az ellentmondásnál és mutatis mutandis magánál az önazonosságnál.

A logikai elvek sorrendje szerint az azonosság alapelve után az ellentmondás áll s harmadikul az ellentét elve.⁴⁸

Az ellentmondás elvéből következik:

1. a n e g á c i ó (tagadás, teljes ellentmondás, különbözőzés, diverzitás): $A \supset \text{non-}A$ vagy $A \supset \bar{A}$ (A ellentmond a non- A -nak, az A különbözik a non- A -tól; pl. fém—nem-fém, hang—nem-hang) — a fogalmi logikában;

2. a f o k o z ó (gradualis, részleges) d i v e r z i t á s, k ü l ö n b ö z é s: $A \supset B$ (az A -nak ellentmond az implikált lefokozással szubszumált, alárendelt B ; pl. a fogalmi logikában: szerves lények — állatok; $i \supset u$ a magyarban);

3. a f o s z t ó (privatív, egyedi) k ü l ö n b ö z é s: $A \sqsupset B$ (az A -nak ellentmond a belőle explikált, fosztással derivált és mellérendelt B ; pl. $o \sqsupset u$ a magyarban).

Sorrendben harmadik az ellentét elve. Az ellentét (differencia, különféleség) is lehet:

1. k o n t r é r vagyis teljes: $A - B$ (az A -nak távolian, szélsőségesen, a valami—semmi értelmében ellentett a B); pl. fehér—fekete, $z - o$ (orrhangú—nem-orrhangú) a franciában.

2. s z u b k o n t r é r vagyis részleges: $A - \bullet B$ (az A -nak részlegesen ellentett a B); pl. fehér—szürke, fehér—piros (a piros tartalmaz némi fehéret); $t - \bullet d$ a magyarban;

3. l i m i t vagyis egyedi: $A \bullet - \bullet B$ (az A -nak egyedien ellentett a B); pl. fehér—lila, zöld—piros; $p \bullet - \bullet s$ a magyarban.

Az ellentét viszonya lényegéből következően két tagot vonz, tehát ellentétpárt alkot, de több tagot is vonzhat, vonhat ugyanazon ellentétbe, pl. piros—világos rózsaszín—sötét rózsaszín stb. E helyen csak a tárgyunkkal szorosan kapcsolatos logikai problémát érintjük. A diverzitás és differencia teljes elméletének itt nincs helye.

Az ellentét elve tehát harmadrendű és ilyen az ellentétpárok érvénye és értéke is. Az ellentmondás elve s a belőle következő különbözőzés előfeltétele az

⁴⁸ Vö. SCHRÖDER: i. m. I, 299 kk; BURKAMP: i. m. 239, 117, 147, 157; PAULER: i. m. 23 kk.

ellentétnek mint következményének. E logikai tény mellőzése Trubetzkoy elméletének lényegi hibája s ebből következik az ellentétpárok, és az ellentétpárok rendszere elméletének hibás volta is.

*

6. Trubetzkoy a korreláció értékét és szerepét fontosnak tartja s külön fejezetben tárgyalja. Mennél több egy rendszerben a semlegesíthető privatív proporcionális, egydimenziós és homogén ellentét, annál koherensebb, összetartóbb, mennél több az ekvipollens, izolált, többdimenziós és heterogén ellentét, annál kevésbé koherens a rendszer. Ezért szükséges a privatív proporcionális egydimenziós ellentétek sorának önálló megnevezése a *korrelációs* szóval. A korrelációs jegy jelenléte, illetőleg hiánya korrelációs párok sorát jellemzi; a korrelációs pár tagja a páros foném (75–77).

Trubetzkoy a korrelációs jegyek rokonjellege szerint rokon korrelációkat, illetőleg rokon osztályokat különböztet meg, pl. a zöngés és hehezetes korrelációk osztályát; korrelációs jegye mindkettőnek a gégében alakul ($b-p$, $p-ph$). Több rokon korrelációban résztvevő foném többtagú korrelációs bokrot (Korrelationsbündel) képez. Két típusa van: pl. az óind $p-ph$, $b-bh$,

vagy az ógörög $\begin{matrix} \Pi & T \\ \beta & \varphi & \delta & \theta \end{matrix}$ Teoretikusan nyolctagú korrelációs bokor lehetséges.

De ha a foném több nem-rokon korrelációban vesz részt, akkor nem bokrot képez, hanem korrelációs réteget (Schichten). Pl. a német *i* foném részt vesz a hangsúlyos (Betonungskorrelation), a hosszúsági (Quantitätskorrelation) és az ajakhangú (Rundungskorrelation) korrelációban. Az ajakhangú korreláció (*i-ü*, *e-ö*) más síkba (Ebene) tartozik, mint a két előző (80).

Trubetzkoy itt az elsődleges, szükségképpen, kísérő korrelációt látta meg, s bizonyos mértékben külön tartja. Természetesen egyáltalán nem tartozik a másodlagos korreláció problémakörébe.

A másodlagos korreláció vagyis megfelelés nem tranzitív viszony; ha két-két tag között fennáll, abból nem következik a két viszonypár között ugyanaz a viszony. Pl. a *p* zöngétlen előfeltétele a *d*-nek, a *t* zöngétlen előfeltétele a *d*-nek, de a *p* nem közvetlen előfeltétele a *d*-nek.

A sorszerűségnek előfeltétele az ismétlődő viszony, vagyis minimálisan három tagnak ugyanaz a viszonya. Ez a föltétel itt nem áll fenn; a korreláció nem tranzitív viszony.

Persze a részlegességének fokozata szerint másodlagos fennállású additív jeggyel alakult zöngés mássalhangzóknak egymáshoz való viszonya ismétlődhet és a zöngés mássalhangzók tranzitív aszimmetrikus viszony szerint determinált viszony szerkezetű rendszerben állhatnak. A zöngés mássalhangzók rendszere természetesen másodlagos, függvénye a zöngétlen mássalhangzónak, illetőleg egész rendszerének. Zárt tranzitív aránytalan rendszere azonban viszonylag önálló. Természetesen a korreláció lehet egy vagy több tagú.

A másodlagos korreláció tehát additív jeggyel alakul; az így nyert fonémek rendszerét a korreláció tényleg szorosabbra fűzi az alaprendszerrel. Magát az alaprendszert azonban nem fűzheti és nem is fűzi szorosabbra, mert annak csak függvénye, s így csak másodlagosan vonatkozik rá.

ARANY A. LÁSZLÓ

